

GENDER & KLIMAAT IN NEDERLAND

Een onderzoek naar waarom en hoe Nederlandse
gendergelijkheidsorganisaties zich bezighouden met klimaat in
Nederland

Door:	Jindra Maes
Onderwijsinstelling:	Radboud Universiteit
Stageplek:	Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, team Onderzoek en Beleidsadvies
Stageperiode:	September 2021 – Januari 2022
Stagecoördinator:	Dr. T. Davids
Stagebegeleider:	Dr. P. Thijs

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	2
	Verantwoording terminologie	4
2.	Methoden	5
	Deelvraag 1	5
	Deelvraag 2	8
3.	Bevindingen	10
	3.1. Gender en Klimaat tussen 1990 en 2010	10
	3.2. Gender en Klimaat in het heden	18
	3.3. Ontwikkelingen binnen Gender en Klimaat	24
4.	Conclusie.....	25
5.	Discussie	26
6.	Literatuurlijst	27
7.	Bijlagen	30
	7.1. Zoektermen	30

1. Inleiding

Dit onderzoek is de eindopdracht van de onderzoeksstage vanuit de Radboud Universiteit, de studie Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies. Het is tot stand gekomen in opdracht van Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis. De centrale vraag van het onderzoek luidt: Waarom en hoe houden Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezig met klimaat in Nederland?

Klimaatproblematiek is een veelbesproken onderwerp zowel in de academische wereld als in het maatschappelijke en politieke debat. Het is een complex, breed en grensoverschrijdend onderwerp en gaat over alles dat met klimaat te maken heeft, zoals de uitstoot van CO₂ en methaan, de sociale gevolgen van klimaatrampen en de stijging van energieprijzen. Klimaatproblematiek komt zowel globaal als lokaal aan de orde en het hangt samen met nationaal en internationaal beleid van landen, maar ook met individuele keuzes op een dagelijkse basis. De wetenschappelijke literatuur laat zien dat er wereldwijd veel verschillen zijn in de mate waarin mensen worden geraakt door klimaatveranderingen. Zo heeft het Globale Noorden veel minder last van klimaatrampen dan het Globale Zuiden, terwijl het Globale Noorden wel een groter aandeel heeft in het veroorzaken van de problematiek (Atria 2020a; Di Chiro 2017; Tuana 2019; Whyte 2017). Ook de ongelijkheden die gepaard gaan met klimaatproblematiek worden in de literatuur blootgelegd, zoals genderongelijkheid (Ibid.). Vanuit deze context kunnen er een aantal connecties worden gelegd tussen gender en klimaat.

Allereerst versterkt klimaatproblematiek genderongelijkheid. Wereldwijd worden vrouwen onevenredig hard geraakt door klimaatproblemen en worden tegelijkertijd hun stemmen niet gehoord in besluitvormingsprocessen en het vormen van klimaatbeleid (Di Chiro 2017, 487). Ook LHBTIQ+’ers worden harder geraakt. Zo laat een onderzoek van Oxfam zien dat zij minder toegang hebben tot hulpmiddelen en kwetsbaarder zijn voor geweld bij natuurrampen (Dwyer en Woolf 2018). Daarnaast is er een connectie tussen gender en klimaat in het feit dat vrouwen als *agents of change* gezien worden binnen het voorkomen en oplossen van klimaatproblemen, omdat zij vaak dicht bij hun directe omgeving staan (Atria 2020a, 3). Vrouwen die als *agents of change* worden gezien, hebben de kracht om hun eigen situatie te veranderen, in plaats van er slachtoffer van te zijn. Ook in de Nederlandse context is het thema gender en klimaat een belangrijk thema. Positieve ontwikkelingen in duurzaamheid, gaan mogelijk gepaard met ongelijkheden, zoals genderongelijkheid. Negatieve genderstereotyperingen worden bijvoorbeeld in stand gehouden door marketing van duurzame producten waarin ‘groen’ gedrag wordt gezien als vrouwelijk (Ibid., 3).

Er is dus al veel onderzoek gedaan naar klimaatverandering en de problematische gevolgen over de hele wereld. Echter, er is nog veel te onderzoeken binnen het thema gender en klimaat in Nederland. Omdat de literatuur zich vooral focust op de effecten van klimaatverandering op de genderongelijkheid in het Globale Zuiden, is er weinig kennis is over hoe deze intersectie bestaat in Nederland. Dit onderzoek vormt een begin van het opvullen van dit kennisgat. Hierbij wordt gefocust op een klein gedeelte van de intersectie in Nederlandse context, namelijk vanuit de blik en werkzaamheden van gendergelijkheidsorganisaties van vroeger en nu.

Om de hoofdvraag te beantwoorden is deze onderverdeeld in 3 deelvragen. De eerste deelvraag brengt de situatie van het verleden in kaart. Deelvraag 1 luidt: Waarom en hoe hielden Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezig met klimaat tussen 1990 en 2010? De verantwoording van deze tijdsperiode is te vinden in hoofdstuk 2. Methoden.

De tweede deelvraag focust op het heden en luidt: Waarom en hoe houden Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezig met klimaat in het heden? De uitkomsten van de eerste twee vragen worden vergeleken in de derde deelvraag. Deelvraag 3 luidt: Hoe heeft de focus op klimaat binnen gendergelijkheidsorganisaties in Nederland zich ontwikkeld door de jaren heen?

LEESWIJZER:

Allereerst worden in hoofdstuk 2 de methoden toegelicht en onderbouwd. Vervolgens geeft hoofdstuk 3 een overzicht van de bevindingen die antwoord geven op de hoofdvraag. Dit hoofdstuk is verdeeld in deelhoofdstukken op basis van de deelvragen. Op deze manier geeft hoofdstuk 3.1 antwoord op deelvraag 1, hoofdstuk 3.2 geeft antwoord op deelvraag 2, et cetera. De bevindingen worden op basis van deelthema's naar voren gebracht. Het vierde hoofdstuk vormt de conclusie en het vijfde de discussie.

Gender en gendergelijkheid

Voor een goed begrip van de resultaten, is het van belang allereerst de begrippen gender en gendergelijkheid te definiëren. De definitie van gender is een veelbesproken onderwerp in de literatuur (zie bijvoorbeeld Scott 2010 en Richardson 2015). Er zijn veel verschillende manieren om te kijken naar gender en de relatie van gender tot sekse (Ibid.). Zoals Scott aangeeft in haar artikel *'Gender still a usefull category of analysis?'*, is de lijn tussen de betekenis van gender en sekse vervaagd en lijken deze begrippen steeds meer dezelfde betekenis te hebben gekregen (2010, 7). Ze stelt: *'Whether or not gender continues to be a useful category of analysis – historical and otherwise – seems to me to rest not on the word itself, but on the critical uses we continue to make of it'* (Scott 2010, 10). Ze stelt dat gender te vaak wordt gezien in termen van een gefixeerde 'man' en 'vrouw' (Ibid.). Ik sluit me aan bij Scott wanneer ze stelt dat als we gender een betekenisvol begrip willen laten zijn, we verder moeten kijken dan deze gefixeerde blik (Ibid.).

Vanuit deze visie wordt gender gezien als sociaal geconstrueerd concept en worden de termen 'vrouw' en 'man' gebruikt voor mensen die zich identificeren als zodanig. Hierin wordt erkent dat dit niet de enige genders zijn waar mensen zich mee kunnen identificeren. Vanuit deze definitie van gender, wordt in dit onderzoek gendergelijkheid gedefinieerd als gelijkheid tussen *alle* genders. Omdat gender en seksualiteit sterk met elkaar zijn verbonden (Richardson 2015), worden LHBTIQ+-mensen tevens betrokken in dit onderzoek. Uit de bevindingen van dit onderzoek blijkt dat zowel bij gendergelijkheidsorganisaties, als bij het bredere maatschappelijk middenveld, genderongelijkheid vaak wordt begrepen als ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, waarbij de vrouw benadeeld is tegenover de man. Daarom wordt er voornamelijk over vrouwen gesproken wanneer het gaat over gender en gendergelijkheid. Dit resulteert in het feit dat veel van de bevindingen die in dit onderzoek uiteen zullen worden gezet, over vrouwen gaan. Echter, dit betekent niet dat de strijd tegen genderongelijkheid altijd wordt gereduceerd tot het opkomen voor vrouwenrechten. Dit zien we terug bij Queers 4 Climate, die gender niet binair opvat en opkomt voor de rechten van LHBTIQ+'ers.

Klimaat en milieu

Uit zowel het bronnenonderzoek als het veldwerk blijkt dat klimaat een breed begrip is dat verschillend wordt geïnterpreteerd door de jaren heen. Concepten die in verband worden gebracht met klimaat en mogelijk in connectie staan met genderongelijkheid zijn bijvoorbeeld: milieu, water, energie, afval, duurzame ontwikkeling, klimaatrechtvaardigheid, klimaatrampen, klimaatcrisis en ecologie. De terminologie vandaag de dag verschilt sterk met de terminologie in de jaren 90 en in het begin van de eenentwintigste eeuw. Waar er vroeger vooral werd gesproken over milieu, milieuvriendelijkheid en duurzame ontwikkeling, gaat het heden ten dage vaker over klimaat, klimaatverandering, klimaatcrisis, klimaatrechtvaardigheid en ecologie. Dit bepaalt de woordkeuze in de toelichting van de bevindingen. In de uiteenzetting van de bevindingen uit het verleden, wordt er gesproken over milieu. Er wordt over klimaat gesproken in de uiteenzetting van de bevindingen uit het heden.

2. Methoden

Binnen dit onderzoek is gebruik gemaakt van een mix van methoden: bronnenonderzoek, interviews, participerende observatie en *smalldata*.

Deelvraag 1

Om antwoord te geven op deelvraag 1, is bronnenonderzoek gedaan binnen het archief van Atria. De keuzes voor de tijdsperiode waarop het onderzoek is gebaseerd en de soort bronnen die zijn gebruikt, zijn gemaakt op basis van de inhoud het archief van Atria. Om deze keuzes goed te kunnen verantwoorden, volgt daarom een overzicht van wat er binnen het archief gevonden is en op welke manier dit is gedaan.

Voorafgaand aan het bronnenonderzoek is er een inventaris gemaakt van alle bronnen in het archief van Atria die relevant zijn binnen het thema Gender & Klimaat in Nederland. Deze inventarisatie is tot stand gekomen vanuit een lijst van zoektermen die van tevoren is opgesteld op basis van gesprekken met collega's bij Atria over het onderwerp, suggesties van collega's en de voorkennis die ik heb vergaard vanuit mijn studie. Deze zoektermen zijn systematisch ingevoerd in het zoekstelsel van Atria. Ook is er gekeken naar de thesaurustermen die als suggestie bij gezochte bronnen worden weergegeven in het zoekstelsel van Atria. De lijst van zoektermen is in de loop van het proces op iteratieve wijze aangevuld. Helaas zijn omwille van de tijd niet alle zoektermen ingevoerd. Hiervoor zou aanvullend onderzoek noodzakelijk zijn.

De lijst met zoektermen is te vinden in bijlage 1. De zoektermen met een groene achtergrond gaven relevante resultaten binnen het thema Gender en Klimaat, dus deze resultaten zijn opgenomen in de inventaris. De relevantie van een zoekterm is bepaald op basis van of er bronnen naar voren zijn gekomen die te maken hadden met zowel het thema gender als het thema klimaat. Dit is gedaan op basis van de titel, uitgever, samenvatting en soms de inleiding van een document. De woorden met een oranje achtergrond gaven geen relevante resultaten en de woorden met een witte achtergrond zijn niet meegenomen in het onderzoek. Zo is in de lijst met zoektermen te zien dat het woord 'klimaat' niet is meegenomen. Dit komt door de manier waarop termen aan bronnen zijn gekoppeld in het stelsel. Het begrip klimaat geeft namelijk vooral resultaten van begrippen die niets te maken hebben met klimaat in de context van het onderzoek, zoals de term 'beleidsklimaat'. Veel bronnen die relevant zijn gebleken binnen het thema Gender en Klimaat, zijn in het stelsel gekoppeld aan het woord 'milieu'.

In totaal zijn er uiteindelijk 166 Nederlandstalige geschreven bronnen gevonden die relevant zijn binnen thema Gender en Klimaat. Het type bronnen die naar voren kwamen, zijn bijvoorbeeld boeken, tijdschriften, affiches, onderzoeken, scripties, brochures, (jaar)verslagen, verslagen van studiedagen en rapporten. Deze bronnen zijn afkomstig van onder andere vrouwenorganisaties, milieuorganisaties, universiteiten, politieke partijen en nieuwsbladen. Er is gekozen voor Nederlandstalige bronnen, omdat de context van het onderzoek zich op Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties focust. Hierop is dan ook gefilterd bij het zoeken van de documenten. De hoeveelheid relevante bronnen die is gepubliceerd binnen ieder decennium vanaf de jaren 70 is te zien in onderstaande tabel. Deze tabel begint bij de jaren 70, want er zijn geen relevante bronnen gevonden van vóór dit decennium.

Decennium	Aantal bronnen
1970-1979	2
1980-1989	10
1990-1999	81
2000-2009	43
2010-2019	28
2020-heden	2

In de tabel is te zien dat veruit het grootste deel van de bronnen binnen het thema Gender & Klimaat is gepubliceerd tussen 1990 en 1999, namelijk 81 bronnen. Dit kan een aantal oorzaken hebben. Ten eerste kan het betekenen dat Atria in deze periode een focus had op het thema Gender & Klimaat en hierdoor veel bronnen heeft verzameld voor het archief. Ten tweede kan het duiden op het feit dat er in dit decennium meer is gepubliceerd binnen het thema, waardoor dit in het archief is opgenomen. Ten derde kan het wijzen op de zoektermen die zijn gebruikt: de keuze in zoektermen kan de resultaten hebben beïnvloed. Om dit te bepalen is uitgebreider bronnenonderzoek noodzakelijk.

De zoektermen die zijn gebruikt met bijbehorende hoeveelheid resultaten zijn te vinden in onderstaande tabel.

Zoekterm	Aantal bronnen
Agrarisch/Milieu	2
Besparen/duurzame ontwikkeling	2
Biodiversiteit	7
Duurzame ontwikkeling/Milieu	19
Ecofeminisme	25
Ecologie	16
Energie (-gebruik, -verbruik, -transitie)	3
Klimaat (-conferentie, -crisis, -probleem, -problematiek, -verandering, -wetgeving)	15
Milieu (- beleid, -beleidsplan, -beleidsvoornemens, -bewust, -bewuster, -conferentie, -defensie, -kwartet, -organisaties, -vervuiling, -vriendelijk)	76

Hierin is te zien dat 'milieu' de meeste relevante zoekresultaten heeft opgeleverd. Een kanttekening hierbij is dat dit de eerste zoekterm is geweest die is bekeken en dubbele resultaten niet zijn meegenomen in de telling van de hoeveelheid resultaten van de hierop volgende zoektermen. Wel is hieruit te concluderen dat de hoeveelheid zoektermen die relevante resultaten geven, hoog ligt bij woorden die beginnen met milieu, veel hoger dan bij de termen die beginnen met klimaat bijvoorbeeld.

De relevante bronnen in de inventaris hebben een algemene code gekregen zoals 'vrouwen en milieu' of 'duurzame ontwikkeling'. Op basis van deze code en kenmerken zoals titel en uitgever, is een selectie gemaakt van bronnen die zijn geanalyseerd voor het bronnenonderzoek. De relevantie is bepaald op basis van de mate waarin de bron antwoord leek te geven op de hoofdvraag. Een

voorbeeld hiervan is de bron 'Burgers in een duurzame samenleving' uitgegeven door de Nederlandse Vrouwen Raad met als samenvatting: 'Verslag van het congres over duurzame ontwikkeling in het kader van de NVR-manifestatie Vrouw & Werk 1898-1998. In de bijlage het verslag van de deelsessie van Stichting Milieukwartet over de manieren om duurzaamheid te beïnvloeden.' (Atria 2020b). Deze bron is relevant geacht, omdat deze is uitgegeven door een Nederlandse gendergelijkheidsorganisatie en gaat over duurzaamheid, een thema binnen klimaat. De gekozen bronnen zijn grondig bestudeerd, waarna er aantekeningen van zijn gemaakt. Deze zijn voorzien van losse codes en vervolgens geanalyseerd om tot de bevindingen te komen.

De bevindingen van dit onderzoek zijn voornamelijk gebaseerd op de volgende organisaties:

- De Emancipatieraad
- Milieudefensie (geadviseerd door de emancipatieraad)
- Het Landelijk Milieu Overleg
- Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen
- Women Engage for a Common Future
- Stichting Milieukwartet
- Aktie Stro (in samenwerking met Vrouwen voor Vrede en Stichting Milieukwartet)
- Nederlandse Vrouwen Raad
- Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen
- Tiye International

De bevindingen van dit onderzoek zijn voornamelijk gebaseerd op het volgende type bron:

- Verslagen van studie- of discussiedagen
- Adviesrapporten
- Tijdschriften
- Flyers
- Brieven
- Onderzoeken

De weergave van uitkomsten van de eerste deelvraag wordt gesplitst in de periode 1990 t/m 1999 en 2000 t/m 2010, omdat de focus van de bronnen sterk verschilt tussen deze decennia. De bronnen vanaf 2000 zijn namelijk veel minder gefocust op de nationale context van de intersectie tussen klimaat en gender dan de bronnen voor 2000. Dit kan liggen aan de bronnen die zijn bekeken, aangezien de geanalyseerde bronnen afkomstig uit de jaren 2000 t/m 2010 online zijn geraadpleegd, in plaats van de fysiek geraadpleegde bronnen die afkomstig zijn uit de jaren 90. Het is mogelijk dat de fysieke collectie van de online collectie verschilt binnen het archief van Atria. Dit is echter niet te voorkomen, gezien het feit dat veel bronnen van voor de jaren 90 niet online beschikbaar zijn. Dit is opgevangen door het feit dat er tijdens het onderzoek zowel in fysieke als in online bronnen expliciet is gezocht naar documenten die Nederland als focus hebben. Toch is er een mix ontstaan waarin er ook naar de internationale context gekeken wordt door de organisaties. Deze bevindingen zijn op deze manier een goede representatie die wijst naar het feit dat er een langzame ontwikkeling plaats heeft gevonden van een focus op Nederland én het Globale Zuiden naar vooral een focus op het Globale Zuiden.

Deelvraag 1 is behalve door middel van bronnenonderzoek, ook beantwoord met behulp van interviews. Deze gesprekken zijn gehouden met twee ex-leden van de Nederlandse Vrouwen Raad (NVR) die tevens eind 20e eeuw en begin 21e eeuw werkzaam waren binnen de commissie Duurzame Ontwikkeling van de NVR: Alice Bouman-Dentener en Lidy Overschie-Bertels. Deze gesprekken hebben geholpen met het in de context plaatsen van de bronnen.

Deelvraag 2

Deelvraag 2 is onder andere beantwoord door middel van interviews. In het schema hieronder is de informatie over deze interviews te vinden:

Respondent¹	Organisatie	Medium	Datum	Duur	Hoe gevonden
Jasper van der Berg	Queers 4 Climate	Belgesprek	16-11-2021	60:00	Via collega bij Atria
Minke van Oeffelt	Fossil Free Feminists	Zoom (opgenomen)	23-11-2021	37:00	Via collega bij Atria
Sanne van de Voort	Women Engage for a Common Future	Zoom (opgenomen)	25-11-2021	40:00	Via collega bij Atria
Tara Berkhof	Gender Concerns International	Teams (opgenomen)	03-12-2021	32:00	Via collega bij Atria
Gerdien Seegers	Plan International	Teams (opgenomen)	23-12-2021	40:00	Via collega bij Atria
Ruth Richardson	International Network of Liberal Women	Zoom (opgenomen)	07-01-2022	30:00	Via collega bij Atria

Zoals hierboven is te zien, is het contact met alle respondenten begonnen via collega's bij Atria. Er zijn ook andere mensen en organisaties gecontacteerd zonder dat hierbij een collega werd geraadpleegd. Helaas heeft dit geen respons opgeleverd. Dit kan liggen aan het feit dat respondenten eerder contact opnemen met mensen die zij al kennen. Het zou ook kunnen liggen aan de manier waarop de mails zijn verwoord: als de boodschap of vraag niet duidelijk is, zullen mensen minder snel reageren. Om dit te voorkomen, is een aantal keer bij anderen die buiten het onderzoek stonden, gevraagd of de mails duidelijk waren. Hier is vrijwel alleen positieve feedback op gegeven.

De laatste en meest aannemelijke reden is het feit dat er simpelweg weinig gendergelijkheidsorganisaties in Nederland zijn gevonden die een focus hebben op de Nederlandse context van gender en klimaat. Om dit op te lossen, zijn ook organisaties gecontacteerd die zich niet direct met deze intersectie bezighielden. Deze organisaties hebben wellicht gedacht niet relevant te zijn in het beantwoorden van de onderzoeksvraag binnen dit onderzoek en besloten geen antwoord te geven.

Dat het moeilijk bleek om gendergelijkheidsorganisaties te vinden die zich in het heden vooral op de Nederlandse context van het thema klimaat focussen, kan liggen aan het feit dat deze schaars zijn of omdat er niet op de goede plekken is gezocht. Er kan wel geconcludeerd worden dat het thema gender en klimaat in de Nederlandse context een niet erg bekend onderwerp is, gezien het feit dat er erg grondig is gezocht om de gendergelijkheidsorganisaties die zich hiermee

¹ Deze personen hebben allen toestemming gegeven voor het vermelden van hun naam en organisatie.

bezighouden te vinden en gebruik is gemaakt van het netwerk van Atria. Eén van de zeven gesproken organisaties houdt zich direct bezig met de intersectie tussen gender en klimaat in Nederland, namelijk Queers 4 Climate. De andere organisaties hebben het voornamelijk over de rol van Nederland in de internationale context van de intersectie tussen gender en klimaat.

Het interviewproces is als volgt verlopen: voorafgaand aan de interviews is een topiclijst opgesteld met onderwerpen die relevant leken om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. Na ieder interview is deze topiclijst aangevuld en bijgesteld op basis van nieuwe relevante onderwerpen die ter sprake kwamen. Ook is als voorbereiding op het volgende interview gereflecteerd op de manier van interviewen, zoals kritisch kijken naar welke vragen wel en niet duidelijk bleken op basis van het antwoord. Er zijn aan de hand hiervan doelen gesteld voor het volgende interview, zoals 'meer open vragen stellen' en 'meer context geven bij een vraag'. Na ieder opgenomen interview is deze getranscribeerd en vervolgens gecodeerd met behulp van een codeerschema. Het coderen gebeurde in Word met behulp van ingevoegde opmerkingen. Daarna werden deze codes geanalyseerd.

Naast interviews, heeft ook participerende observatie geholpen met het beantwoorden van deelvraag 2. Voorbeelden van activiteiten zijn het bijwonen van en deelnemen aan bijeenkomsten rond het thema Gender & Klimaat, zoals de workshop 'Climate Justice needs Young Feminists', de bijeenkomst voor bondgenoten van de Klimaatmars 2021 en de 'Expertmeeting Gender(on)gelijkheid en Klimaat(verandering)'. Ook is er *smalltalk* gehouden met de aanwezigen bij deze bijeenkomsten.

3. Bevindingen

3.1. Gender en Klimaat tussen 1990 en 2010

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op deelvraag 1, welke luidt: Waarom en hoe hielden Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezig met klimaat tussen 1990 en 2010? Er wordt in dit hoofdstuk enkel over vrouwenorganisaties gesproken als gendergelijkheidsorganisaties, omdat er in deze periode voornamelijk gefocust werd op de emancipatie van vrouwen.

Het Globale Zuiden vs. Nederland

Het onderzoek is specifiek gericht op de Nederlandse context, dus waarom en hoe Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties focussen op gendergelijkheid in het Globale Zuiden is niet onderzocht. Wel blijkt er verschil te zitten in de mate waarin organisaties zich focussen op de nationale of internationale context tussen bronnen uit 1990 tot 2000 en bronnen uit 2000 tot 2010.

In 1990 tot 2000 wordt het effect van klimaatverandering op het Globale Zuiden enkel kort aangestipt. Zo laat Women Engage for a Common Future in het tijdschrift 'VMO-brief' met het thema 'afval' zien dat duurzame ontwikkeling voor vrouwen binnen én buiten Europa relevant is (VMO-brief, 1995). In sommige bronnen wordt de situatie in het Globale Zuiden vergeleken met die in Nederland, zoals in dezelfde uitgave van het tijdschrift 'VMO-Brief' waarin de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen ingaat op duurzame ontwikkeling in Nederland, Nepal en Burkina Faso (Ibid.). Verder wordt er door Nederlandse vrouwenorganisaties in de periode 1990 tot 2000 vooral gefocust op de Nederlandse context van klimaat.

In de bronnen tussen 2000 en 2010 is er minder focus op de Nederlandse context bij Nederlandse vrouwenorganisaties en meer focus op het Globale Zuiden. Door dit verschil in de bevindingen, worden de periodes 1990 tot 2000 en 2000 tot 2010 apart behandeld.

Gender en Klimaat eind 20^e eeuw

De redenen van vrouwenorganisaties om zich eind 20^e eeuw bezig te houden met klimaat en de manieren waarop zij dit doen, worden hieronder uiteengezet. Het voornaamste doel van de organisaties is de emancipatie van vrouwen. Vrouwenorganisaties in deze periode achten vrouwenemancipatie belangrijk voor alle terreinen van de maatschappij, en zo ook milieu. Dit komt onder andere naar voren in een gesprek met een persoon die eind 20^e eeuw werkzaam was bij de Nederlandse Vrouwen Raad (NVR), mevrouw Overschie-Bertels. Zij was voorzitter van de commissie Duurzame Ontwikkeling binnen de Nederlandse Vrouwen Raad. Ze geeft aan dat het hen in deze tijd vooral ging over de emancipatie van vrouwen. Dit werd door vrouwenorganisaties bekeken vanuit alle terreinen van de maatschappij, waardoor ook milieu een onderwerp was binnen vrouwenorganisaties (Overschie-Bertels, NVR). Deze vrouwenemancipatie wordt vooral in termen van economische onafhankelijkheid gedefinieerd.

Gezondheid van vrouwen en milieu

Ten eerste benadrukken vrouwenorganisaties het belang van onderzoek naar de gezondheidseffecten van schadelijke stoffen op vrouwen. Een organisatie die dit aan de kaak stelt is Stichting Milieukwartet. Deze organisatie deelt informatie over milieuvriendelijk leven voor vrouwen en komt op voor de belangen van vrouwen hierin. Stichting Milieukwartet pleit onder andere voor meer onderzoek naar de effecten van schadelijke stoffen op vrouwenlichamen (Stichting

Milieukwartet 1995, 10). De Emancipatieraad stelt dat, omdat de man in de wetenschap als de standaard wordt gezien, er niets tot weinig bekend is over de gezondheidseffecten van schadelijke stoffen op vrouwen (Emancipatieraad 1990). In een adviesbrief van de Emancipatieraad kaart deze organisatie de *gendergap* in onderzoek naar het effect van schadelijke stoffen op de gezondheid van (zwangere) vrouwen en kinderen aan.

Emancipatiebeleid en milieubeleid

Vrouwenorganisaties zetten zich daarnaast in voor het integreren van milieubeleid in emancipatiebeleid en andersom, zodat het ene beleid het andere niet hoeft tegen te werken. Zo wordt er gesteld dat emancipatiebeleid een uitgangspunt moet zijn bij elk beleidsvoorstel, dus ook bij milieubeleid (Emancipatieraad 1990). Het rekening houden met gender in alle vormen van besluitvorming heet *gendermainstreaming*. Het belang van *gendermainstreaming* wordt vooral in bronnen tussen 2000 en 2010 expliciet genoemd (zie bijvoorbeeld: Nederlandse Vrouwen Raad 2005), andere keren blijkt het belang van *gendermainstreaming* uit de aanbevelingen van organisaties (zoals in: Emancipatieraad 1990).

Een organisatie die milieubeleid analyseert op het feit of er rekening wordt gehouden met vrouwenemancipatie én die kijkt naar de effecten van milieubeleid op vrouwen(emancipatie), is de Emancipatieraad. Deze organisatie komt voort uit de in 1974 opgerichte Emancipatiekommissie 'met als taak de regering bij het voeren van een samenhangend beleid ter bevordering van de emancipatie van vrouwen te adviseren omtrent uitgangspunten, doelstellingen, samenhang en vormgeving van dat beleid.' (Atria 2020c). Hierna wordt deze commissie de Emancipatieraad. 'Deze gaf de regering gevraagd en ongevraagd advies over de meest uiteenlopende onderwerpen betreffende het overheidsbeleid; van deeltijdwerk en behoud van de pil in het ziekenfonds tot de emancipatieaspecten van het Nationaal Milieubeleidsplan.' (Ibid.).

Onder andere deze raad zag de toename van mobiliteit door vrouwenemancipatie als een belangrijk voorbeeld van hoe emancipatie niet bevorderlijk kan zijn voor het milieu. Door de emancipatie van vrouwen, zullen er meer vrouwen betaald werk gaan verrichten, terwijl zij hun zorgtaken behielden. In verschillende bronnen wordt aangegeven dat wanneer vrouwen meer gaan werken, zij nog steeds veel tijd besteden aan zorgtaken, zoals de kinderen naar de opvang brengen of hulp bieden aan familieleden. Vrouwen gaan dus meer reizen voor hun baan en deze mobiliteit wordt niet gecompenseerd door mannen die minder gaan werken of in een vermindering van zorgtaken. Hierdoor zorgt de toename in betaalde arbeid van vrouwen voor meer mobiliteit, vooral met de auto, wat niet bevorderlijk is voor milieu (Milieudefensie 1992, 4; Emancipatieraad 1993a, 26; Instituut voor Publiek en Politiek 1996, 9; Stichting Milieukwartet 1995, 7).

Zorgen voor minder mobiliteit is volgens de Emancipatieraad niet de oplossing. In een advies op milieuplannen van de overheid waarin geadviseerd wordt om minder te reizen, stelt deze raad dat dit niet in lijn ligt met 'de maatschappelijke ontwikkelingen en in het verlengde de vrouwenemancipatie' (1993a, 27). De Emancipatieraad 'beschouwt mobiliteit in onze maatschappij als een grote verworvenheid. Wie niet gekluisterd is aan een plek, maar kan gaan en staan waar hij of zij dat wil, is bevoorrecht.' (1993c, 2). Vrouwenorganisaties pleiten ervoor dat vrouwenemancipatie en een gezond milieu wel samen moeten kunnen gaan, zolang het milieubeleid rekening houdt met vrouwen en hun levensstijl.

Een paar aanbevelingen die, onder andere door de Emancipatieraad en het Instituut voor Publiek en Politiek worden gegeven, zijn: betere infrastructuur met meer loop- en fietsroutes; meer, toegankelijker en goedkoper openbaar vervoer, en ervoor zorgen dat voorzieningen zoals de

basisschool, kinderopvang en supermarkt dicht bij elkaar liggen (Milieudefensie 1992, 4; Emancipatieraad 1993a, 26; Instituut voor Publiek en Politiek 1996, 9). Zo stelt de Emancipatieraad: 'Om de combinatie van betaalde en onbetaalde arbeid mogelijk te maken en tegelijkertijd het gebruik van de auto terug te dringen is een goed bereikbaar, fijnmazig en frequent openbaar vervoersysteem een allereerste vereiste.' Het zorgen voor betere infrastructuur is de taak van de overheid. Onder andere de Emancipatieraad adviseert de overheid om dit te integreren in milieubeleid (Emancipatieraad 1990; 1993a).

Volgens de Emancipatieraad wordt reizen voor zorgtaken, zoals familiebezoek, als recreatief bestempeld in milieubeleid. De raad stelt dat dit juist een 'maatschappelijk noodzakelijk karakter' heeft, deze taken zijn bijvoorbeeld ook mantelzorg en kinderopvang (1993c, 4). Zij pleiten voor het waarderen van het onderhouden van (informele) sociale relaties en zorgtaken, wat vooral door vrouwen wordt gedaan, en dit te betrekken in milieubeleid als noodzakelijke ritten (Ibid., 2).

Economische zelfstandigheid van vrouwen

Vrouwenorganisaties benadrukken vrouwenemancipatie vooral in termen van het belang van economische zelfstandigheid voor vrouwen. In een verslag van een studiedag genaamd 'Emancipatie door een milieuvriendelijke fiscus?' wordt onderzocht wat de economische effecten zijn van milieubeleid op vrouwen. Deze stelt de vraag: 'In hoeverre kan een milieuvriendelijk belastingstelsel als ecotax-plus tevens een bijdrage leveren aan een voortgaande emancipatie?'. Deze studiedag is georganiseerd door de milieuorganisatie Aktie Strohalm in samenwerking met Vrouwen voor Vrede en Stichting Milieukwartet (Aktie Strohalm 1994, 3). Uit deze vraag blijkt het belang van vrouwenemancipatie binnen milieubeleid, met het oog op economische onafhankelijkheid van vrouwen. Ook de Emancipatieraad gaat hierop in en stelt in een onderzoek naar de doorwerking van hun adviezen op het Nationaal Milieubeleidsplan en Emancipatie dat het plan effect zal hebben op de positie van vrouwen in Nederland: 'Immers het plan zal uitwerking hebben op vele maatschappelijke maar vooral ook economische sectoren. Het is logisch te veronderstellen dat het plan ook effect heeft op de positie van vrouwen.' (Emancipatieraad 1993a, 23).

Door deze raad wordt gesteld dat de lasten en inkomenseffecten van het milieubeleid voor met name huishoudens met lagere inkomens of uitkeringen, beter moeten worden onderzocht. De raad maakt zich hiervoor hard, omdat het voornamelijk vrouwen zijn die in deze groepen vertegenwoordigd worden (Emancipatieraad 1990; 1993a). Hierin komt de intersectie tussen gender en inkomen naar voren. Ook wordt er door Stichting Milieukwartet gesteld dat vrouwen over het algemeen minder inkomen hebben dan mannen en de stijgende milieukosten meer zullen gaan voelen (Stichting Milieukwartet 1995, 7).

Een andere manier waarop vrouwenorganisaties aangeven dat vrouwen economisch worden benadeeld met betrekking tot het milieu, is het feit dat zij stellen dat vooral vrouwen de dupe zijn van milieuvriendelijker leven. Zij beredeneren dat het voornamelijk vrouwen zijn die zorgtaken op zich nemen, zoals de zorg voor de kinderen en het huishouden. Milieuvriendelijke praktijken zoals het scheiden van afval, kosten meer tijd. Omdat deze taken voornamelijk de verantwoordelijkheid van de vrouw zijn, zal zij hier meer tijd aan kwijt zijn, wat af gaat van tijd die zij betaald werk zou kunnen verrichten. Dit wordt onder andere gesteld in de Adviesbrief van de Emancipatieraad en door Stichting Milieukwartet (Emancipatieraad 1990; Stichting Milieukwartet 1995). Ook stelt Stichting Milieukwartet dat milieuvriendelijk huishouden zelf meer geld kost, wat nadelig is voor vrouwen (Stichting Milieukwartet 1995, 7). In dit licht stelt de Emancipatieraad in een verslag van een studiedag van het Landelijk Milieu-Overleg (LMO): 'Nieuwe milieumaatregelen dreigen vrouwen met

hun pas-verworven zelfstandigheid weer terug achter het aanrecht te sturen.’ (Milieudefensie 1992, 2).

Dat milieubeleid en milieuvriendelijk leven effect hebben op de levens van vrouwen, blijkt tevens uit een persbericht uit 1990 van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen waarin deze organisatie enthousiast reageert op de invoering van een logo op chemische producten. Hierdoor wordt het makkelijker om te bepalen of een product bij klein chemisch afval hoort, waardoor het ‘het scheidingsgedrag van huishoudens optimaliseert en vergemakkelijkt’ (Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen 1990). Ook wordt er in het persbericht gesteld: ‘De invoering van het KCA-logo moet snel plaats vinden (...), zodat milieuvriendelijk consumentengedrag op eenvoudige wijze gestalte kan krijgen.’ (Ibid.). De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen komt op voor de huisvrouw als consument. Zij kan door middel van de sticker eenvoudiger bepalen welke producten milieuvervuilend zijn, wat haar tijd scheelt. Hierdoor werd het makkelijker om milieuvriendelijke keuzes te maken.

Vrouwenorganisaties stellen dus dat de emancipatie van vrouwen niet direct baat heeft bij milieuvriendelijker leven. Wel worden zowel vrouwenemancipatie als het milieu belangrijk gevonden. De vrouwenorganisaties zoeken naar manieren waarop deze twee toch samen kunnen gaan. De oplossing ligt bijvoorbeeld in het makkelijker maken voor mensen om milieuvriendelijke keuzes te maken door afvalscheidingsbakken dicht in de buurt te zetten. Ook wordt het herverdelen van zorgtaken tussen mannen en vrouwen genoemd.

Een betere herverdeling van onbetaalde zorg, waarin de mannen meer zorgtaken op zich nemen, moet volgens vrouwenorganisaties de emancipatie van vrouwen bevorderen. Zo stelt Stichting Milieukwartet dat de oplossing van scheve economische verhoudingen kan liggen bij een betere herverdeling van onbetaald en betaald werk (Stichting Milieukwartet 1995, 7). De Emancipatieraad sluit zich hierbij aan en voegt toe: ‘Het is niet milieu of emancipatie, het kan allebei. Als mannen de arbeid niet willen herverdelen, zullen vrouwen erom moeten vechten.’ (Milieudefensie 1992, 5). Ook in het boek ‘Over daadkracht gesproken’ waarin er tien portretten worden weergegeven van vrouwen die zich op een bepaalde manier inzetten voor natuur en milieu, wordt er aandacht besteed aan het belang van een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen (Landelijk Milieu Overleg 1994).

De rol van vrouwen

Vrouwenorganisaties stippen de rol van vrouwen binnen het milieudebat op twee manieren aan. Aan de ene kant benadrukken zij de individuele rol van vrouwen en aan de andere kant zetten ze in op het belang van meer vrouwen in bestuurlijke functies op het gebied van milieu.

Zo pleiten vrouwenorganisaties voor meer invloed van vrouwen in milieubeleid. De organisaties, zoals de Emancipatieraad (1990) en de Nederlandse Vrouwen Raad (1997), benadrukken dat het van belang is om de stem van de vrouw te horen in milieuplossingen en de invloed van de vrouw binnen milieubeleid te versterken. Stichting Milieukwartet stelt dat vrouwen vanuit hun eigen ervaring een waardevolle inbreng kunnen leveren aan milieubeleid (Stichting Milieukwartet 1995, 10). Ook het Instituut voor Publiek en Politiek schrijft in het verslag ‘Vrouwen toetsen het leefmilieu’ (1996, 9) dat de participatie van vrouwen gestimuleerd moet worden op het gebied van ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer. De Emancipatieraad wil tevens de participatie van vrouwen en de ‘emancipatiedeskundigheidsbevordering op het gebied van milieu’ bevorderen (1990). Daarnaast wordt in het tijdschrift ‘Vrouwen van Europa: de dossiers’ dat gaat over vrouwen en duurzame ontwikkeling, gesteld dat vrouwen een ‘duidelijke en specifieke rol’ hebben in het

verwezenlijken van duurzaamheid, door de rol die zij innemen in de maatschappij (Laissy, et al. 1998).

De focus op deze specifieke rol komt tevens naar voren bij vrouwenorganisaties die inzetten op de individuele verantwoordelijkheid van vrouwen. Organisaties laten zien dat vrouwen vaak een zorgende rol innemen in de maatschappij waarbij specifieke keuzes komen kijken die makkelijk milieuvriendelijker kunnen. Sommige vrouwenorganisaties zetten zich daarom in voor educatie van vrouwen over hoe zij dit kunnen aanpakken. Er worden speciaal op vrouwen gerichte evenementen georganiseerd waarin bijvoorbeeld wordt uitgelegd hoe je milieubewuster boodschappen kunt doen. Stichting Milieukwartet heeft bijvoorbeeld als doel: 'Vrouwen bewust maken van de milieuproblematiek en informeren over milieuvriendelijke gedragsmogelijkheden.' (Stichting Milieukwartet 1997) en stellen: 'Het gaat erom dat vrouwen zich bewust worden van de manier waarop emancipatie en zorg voor het milieu te combineren zijn door de keuzes die ze maken (...).' (Ibid. 1995, 8). Ook het Instituut voor Publiek en Politiek, welke tevens de bijeenkomst 'Milieudebat voor vrouwen' organiseerde in 1998 (Atria 2020d), stelt de vraag wat vrouwen zelf kunnen doen voor het milieu (Instituut voor Publiek en Politiek 1998, 9).

Daarnaast komt de focus op de individuele rol van vrouwen terug in de door Stichting Milieukwartet uitgegeven werkmap voor 'groepsbegeleidsters en discussieleidsters' met informatie over de connectie tussen vrouwenemancipatie en milieu, evenals tools voor vrouwen om dit aan te kaarten (1995). Hierin wordt onder andere weergegeven hoe de leefstijl en keuzes van vrouwen te maken hebben met het milieu: 'Bijvoorbeeld als die ene leuke baan zover weg is dat je met de auto moet, zeker als je 's ochtends eerst nog de kinderen naar de kinderopvang moet brengen. Of als je allebei veel uren werkt, zodat je een keer per week alle boodschappen haalt en voor een gedeelte leeft op kant en klaar producten uit de vriezer.' (Ibid., 7). Ook in de flyer voor een cursus 'om vrouwen bewust te maken van de relatie tussen voeding, gezondheid, milieu en de hieruit voortvloeiende consequenties voor het eigen inkoop- en consumptiegedrag' wordt gesteld dat, omdat het inkopen en bereiden van voedsel voor 85% door vrouwen worden gedaan, de cursus in eerste instantie aan vrouwen wordt aangeboden (Stichting Milieukwartet 1997/1998).

Deze nadruk op individuele verantwoordelijkheid van vrouwen wordt wel aangevuld met het besef dat de zorg voor het milieu niet enkel de taak is van vrouwen. Zoals hierboven aangegeven wordt, kunnen milieuvriendelijke keuzes ongunstig zijn voor vrouwenemancipatie. De koepelorganisatie de Nederlandse Vrouwen Raad heeft in een onderzoek genaamd 'Emancipatie-effecttoets op een studie naar de vergroening van het belastingstelsel' kritiek op het beeld van de vrouw als consument:

'De "macht van de boodschappers" wordt overschat. De dagelijkse boodschappen zijn maar een klein deel van de kosten en het is afhankelijk van inkomen en aanbod van duurzame producten. Daarnaast kan je je afvragen wie de meest relevante milieubeslissingen maakt, zoals woonplaats, vakantiebestemming - en frequentie en aanschaf van een auto.' (Nederlandse Vrouwen Raad 1997, 19).

Dit wordt door Stichting Milieukwartet aangevuld wanneer zij stellen dat milieubewust consumeren niet enkel de verantwoordelijkheid is van vrouwen, maar makkelijker wordt wanneer er milieubewust geproduceerd wordt (1995, 9).

De verantwoordelijkheid van vrouwen wordt de context van het belang van de hierboven genoemde herverdeling van zorgtaken, aangevuld met de nadruk dat ook mannen meegenomen

moeten worden bij het maken van meer milieubewuste keuzes. Zo stelt de Emancipatieraad dat het milieu een onderwerp zou moeten zijn op school, zodat ook 'jongens en jonge mannen' hierover kennis vergaren (1990). Dit gaat in tegen de norm dat de zorg voor het milieu vooral een rol is voor vrouwen en laat zien dat deze zorg te maken heeft met juiste kennis over het onderwerp. Ook de Nederlandse Vrouwen Raad kaart het belang van de deelname van mannen aan. Ze laten weten: 'De integratie van duurzaamheid in de maatschappij is de laatste 30 jaar veel sterker benadrukt door vrouwen dan door mannen.', waarna wordt gesteld dat zij hiermee doorgaan, zodat ook de mannen zullen volgen (1998, 7).

Gender en Klimaat begin 21^e eeuw

Zoals hierboven beschreven is, zijn de bevindingen van eind jaren 90 verschillend van de bevindingen begin eenentwintigste eeuw. Vanaf ongeveer het jaar 2000, wordt er veel minder gefocust op de Nederlandse context en houden vrouwenorganisaties zich vooral bezig met mondiale genderproblemen van klimaatverandering. Door middel van interviews is duidelijk geworden dat er in de jaren 90 ook gefocust werd op het Globale Zuiden, maar omdat dit binnen dit onderzoek geen focus is, komt dit niet terug in de bevindingen van de jaren 90. De reden van de ontwikkeling in de focus van vrouwenorganisaties wordt duidelijk wanneer de context van deze organisaties wordt geschetst.

Een persoon die de context van deze periode goed in kaart heeft gebracht, is Alice Bouman-Dentener. Zij was eind jaren 90 de VN-vrouwenvertegenwoordiger in de Nederlandse Delegatie naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties die traditioneel door de koepelorganisatie de Nederlandse Vrouwen Raad wordt voorgedragen aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Ze is enkele jaren de Sr. Beleidsmedewerker geweest van de commissie Duurzame Ontwikkeling binnen de Nederlandse Vrouwen Raad. Mevrouw Bouman-Dentener stelt dat de aandacht van vrouwenorganisaties voor duurzaamheid en klimaat eind twintigste en begin eenentwintigste eeuw sterk afhing van drie componenten: het beleid van de Nederlandse overheid, de internationale context en het belang binnen vrouwenorganisaties. Deze componenten staan natuurlijk ook met elkaar in verband. Zo stelt mevrouw Bouman-Dentener: 'De subsidie van de overheid heeft ons als maatschappelijke organisatie in staat gesteld om uitgebreid aandacht te besteden aan verschillende aspecten van duurzaamheid en klimaat. Anders kun je dit soort trajecten niet doen. En subsidie is vaak gerelateerd aan thematieken die de overheid belangrijk vindt, dus daar schipper je wel een beetje in mee. We zijn er destijds goed in geslaagd een koppeling te maken met de interesse van de achterban, die ook verschillend is.' Het thema van vrouwenorganisaties is dus van verschillende factoren afhankelijk, wat de focus van vrouwenorganisaties in de jaren 90 en begin eenentwintigste eeuw mogelijk heeft beïnvloed.

Het belang van de internationale context en de rol van de overheid wordt duidelijk wanneer mevrouw Bouman-Dentener vertelt dat de commissie Duurzame Ontwikkeling is opgezet na de VN-conferentie in Rio de Janeiro in 1992, welke het thema milieu en ontwikkeling had. Daarnaast kreeg de Nederlandse Vrouwen Raad geld van de overheid om het thema duurzame ontwikkeling verder te ontwikkelen. Ook blijkt dat ze zowel met nationale als internationale ministeries samenwerkten, zoals met buitenlandse zaken. Uit het gesprek met Bouman-Dentener blijkt dat subsidie een belangrijk onderdeel was van waar de Nederlandse Vrouwen Raad zich mee bezig kon houden.

Mevrouw Bouman-Dentener (NVR) stelt daarnaast dat de keuze in thema's sterk werd beïnvloed door wat er maatschappelijk speelde. Enerzijds werd er door de Nederlandse overheid subsidie gegeven aan de Nederlandse Vrouwen Raad om zich te focussen op duurzame ontwikkeling

in het Globale Zuiden, anderzijds werden vrouwenorganisaties gevraagd om advies te geven op nationale milieubeleidsplannen. 'Daar werden vrouwenorganisaties (...) actief bij betrokken, om dus input van de vrouwenorganisaties te verzamelen. Daar zijn hele trajecten aan vooraf gegaan van workshops door verschillende vrouwenorganisaties.' (mevrouw Bouman-Dentener, NVR). Dit omdat de overheid de vrouwenorganisaties zag als partner. De Nederlandse Vrouwen Raad kon bij haar achterban nagaan wat door een groot aantal vrouwenorganisaties als belangrijk werd gezien en dit terugkoppelen in een advies voor de overheid (mevrouw Bouman-Dentener, NVR).

Gezien deze context, is het logisch te veronderstellen dat de thema's op het wereldtoneel, als de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling, de focus van de Nederlandse overheid heeft beïnvloed, wat weer van invloed is geweest op de keuze in thema's die behandeld konden worden binnen Nederlandse vrouwenorganisaties.

De vrouwenorganisaties in deze tijd focusten dus erg op de genderproblematiek in het Globale Zuiden, voornamelijk op wat de Nederlandse vrouw hieraan kon doen. In Nederland was er vooral aandacht voor wat vrouwen in de eigen leefomgeving kon doen, bijvoorbeeld op het gebied van duurzame productie en consumptie. Campagnes als 'De macht van de boodschappentas' en 'Zit het goed, dan staat het beter' zijn daar voorbeelden van.

Het aanmoedigen van vrouwen om zich voor de mondiale context van gender en klimaatproblematiek in te zetten, gebeurt zowel op individueel niveau als binnen organisaties. De mentaliteit van de vrouwenorganisaties die aangesloten zijn bij de Nederlandse Vrouwen Raad wordt als volgt beschreven:

'Wat is het probleem? Wat betekent het voor mij? En wat kan ik eraan doen, bijdragen om te zorgen dat het probleem opgelost wordt. Wat is mijn rol? Wat is mijn mogelijkheid? En hoe kijk ik er dan tegenaan? En ben ik dan bereid om niet alleen (...) attitudes de wereld in te slingeren, maar ook (...) daadwerkelijk wat te doen? Dat was (...) de vrouwenraad in die tijd: (...) wij hebben een verantwoordelijkheid en we zijn best bereid die te nemen.' (mevrouw Bouman-Dentener, NVR).

Hierin komt de eigen verantwoordelijkheid van vrouwen naar voren. Daartegenover staat wel dat deze vrouwen ook gehoord moeten worden, dat hun stem serieus genomen wordt.

Mevrouw Bouman-Dentener stelt dat vrouwenorganisaties wel input wilden leveren, maar dat zij dan wel als gelijke partner gezien wilden worden en als *agents of change*, niet gestigmatiseerd worden als 'een aftands oud feministisch clubje (...) dat z'n beste tijd gehad had'. Ze stelt dat het gaat over: 'Wat kunnen we doen als vrouwen in ons individuele of groepscapaciteit, in al die verschillende rollen die we hebben?' De verantwoordelijkheid van Nederlandse vrouwen om zich in te zetten voor de problematiek in het Zuiden, 'zowel in eigen land als mondiaal.' Zo gebruiken vrouwen hun netwerk om milieuvriendelijk leven onder de aandacht te brengen (mevrouw Bouman-Dentener, NVR).

Een paar bronnen die zijn gepubliceerd tussen 2000 en 2010, geven dit duidelijk weer. Bijvoorbeeld het tijdschrift genaamd 'Duurzaam de Deur Uit', gepubliceerd door de vrouwenorganisatie Tiye International. Dit was een koepelorganisatie van 21 nationale organisaties van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen (zmv-vrouwen) in Nederland. Het doel van de organisatie was: 'Promoten van echt eerlijke kansen voor effectieve participatie van zwarte- en migrantenvrouwen in alle domeinen van het leven, specifiek in economische, sociale, wettelijk en politieke besluitvorming. En het promoten van wereldwijde solidariteit tussen mannen en vrouwen.'

(European Commission 2022). Het tijdschrift 'Duurzaam de Deur Uit' bestond van 1999 t/m 2007 en werd onregelmatig uitgegeven, zo'n 15 uitgaven zijn te vinden in het archief van Atria (Atria 2020e). Dit tijdschrift beschrijft hoe zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen in Nederland zich inzetten in hun netwerk voor duurzame ontwikkeling (Tiye International, 2009; 2010).

Met het oog op de mondiale klimaatproblematiek en het feit dat het Globale Zuiden de dupe is van het Globale Noorden, worden zmv-vrouwen gestimuleerd om in hun eigen omgeving anderen te activeren zich bezig te houden met klimaat. Ook worden zij gestimuleerd om betrokken te raken bij het lokale duurzaamheidsdebat en het duurzaamheidsbeleid te beïnvloeden. Het doel is om zmv-mensen in alle gemeenten actief te betrekken bij het structureel vormgeven van (gendersensitief) duurzaamheidsbeleid (Ibid.). Er worden vanuit de problemen die er spelen in gemeenten lokale projecten opgezet, zoals het tegengaan dat uitgedeelde folders straatvuil worden (Tiye International 2009, 4). Sommige netwerken richten zich op een wijk, anderen op specifieke doelgroepen, zoals Marokkaanse vrouwen of vluchtelingenvrouwen, waarbij aandacht wordt besteed aan de situatie in het land van herkomst met een terugkoppeling naar Nederland (Tiye International 2010, 1). Zo organiseren vluchtelingenvrouwen uit Somalië een bijeenkomst over de gevolgen van een tsunami in 2004 die gedumpt afval de kust op heeft gespoeld met negatieve gevolgen voor de bevolking (Tiye International 2010, 5). Hierin komt duidelijk naar voren dat lokale initiatieven van vrouwenorganisaties sterk beïnvloed zijn door de klimaatproblematiek in het Globale Zuiden.

Een ander tijdschrift dat deze focus op de mondiale problematiek laat zien, is de DO-Koerier. Dit is een tijdschrift over duurzame ontwikkeling, uitgebracht door de Nederlandse Vrouwen Raad, waarin duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding met aandacht voor gelijke kansen en vrouwenemancipatie centraal staan. Dit tijdschrift bestond van 2001 t/m 2008 met zo'n vier uitgaves per jaar (Atria 2020f). In een uitgave uit 2005 genaamd 'Met het oog op de toekomst!' staat beschreven hoe Nederlandse vrouwen worden aangespoord om zich in te zetten voor duurzaam waterbeheer en zo vrouwenvertegenwoordiging in duurzaamheid te bevorderen (Nederlandse Vrouwen Raad 2005).

De focus op toegang tot schoon water wordt door mevrouw Bouman-Dentener een belangrijk internationaal thema genoemd, dat nauw is gerelateerd aan de klimaatproblematiek. Dit komt tevens terug in een verslag genaamd 'Vrouwen voor Water' uitgegeven door de Nederlandse Vrouwen Raad, in samenwerking met de organisaties Business and Professional Women, ZijActief Katholieke Vrouwenennetwerk, Helmondse Vrouwenraad, National Council of Jewish Women, Platform voor Watervrouwen, Stichting De Nationale Toekomstprijs en Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen/Vrouwen van Nu. In dit verslag gaat het over het belang van een gendersensitief integraal waterbeheer als instrument voor duurzame armoedebestrijding. Ook wordt er gestreefd naar meer bewustwording en actieve betrokkenheid bij waterbeheer op nationaal en mondiaal niveau. Er wordt ingezet op de verantwoordelijkheid van vrouwen in Nederland om deel te nemen aan de maatschappelijke discussie over watergerelateerde onderwerpen (2003).

3.2. Gender en Klimaat in het heden

Dit hoofdstuk geeft antwoord op deelvraag 2: Waarom en hoe houden Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezig met klimaat in het heden?

Opkomen voor eigen rechten

Voor de gendergelijkheidsorganisatie Queers 4 Climate is gendergelijkheid in Nederland een reden om zich bezig te houden met klimaat in Nederland. Anders dan bij andere gendergelijkheidsorganisaties is dit voor deze organisatie een onderdeel van de strijd tegen klimaatverandering. Dit komt terug in de slogan van deze organisatie: *No Pride on a Broken Planet*. Deze heeft twee betekenissen. Het betekent ten eerste dat ze niet trots zijn op een gebroken planeet die tot stand komt door klimaatverandering. Met gebroken planeet wordt de door de klimaatcrisis veroorzaakte verwoesting en vervuiling van de aarde bedoeld, de vergaande aantasting van de natuur en biodiversiteit en alle sociale gevolgen van dien. Ten tweede laat de slogan zien dat het lastig is om *Pride* te vieren op zo'n 'gebroken' planeet. Tijdens *Pride*, dat vaak gepaard gaat met optochten en vieringen, wordt specifiek aandacht besteed aan LHBTIQ+'ers en hun rechten. Jasper van der Berg (Q4C) stelt: 'want als er rampen uitbreken, is er minder ruimte om te strijden voor meer gelijkheid'. Deze strijd gaat niet enkel over de effecten op de rechten van queers in Nederland, maar ook wereldwijd. Jasper (Q4C) geeft aan: 'als we kijken naar wat ik zie als de *Queercapitals* van de wereld zoals Amsterdam, San Francisco, Tel Aviv, die liggen allemaal onder de zeespiegel of op een breuklijn. Dat kan echt gevaarlijk worden.'

Daarnaast komt Queers 4 Climate op voor alle groepen die 'tot mindere zijn gemaakt', zoals inheemse groepen, queers en vrouwen. Jasper (Q4C) stelt dat de klimaatcrisis zich langzaam ontvouwt en het dan steeds moeilijker wordt om op te komen voor deze groepen. Er wordt vanuit deze organisaties dus gestreden tegen klimaatverandering, uit bescherming van de rechten van gemarginaliseerde groepen, waaronder LHBTIQ+'ers.

Queers 4 Climate is de enige Nederlandse organisatie die zich vanuit gendergelijkheid in Nederland inzet tegen klimaatverandering. De andere gesproken organisaties focussen zich niet direct op gendergelijkheid en klimaat binnen Nederland, maar vooral op het Globale Zuiden. Het feit dat er weinig gendergelijkheidsorganisaties te vinden zijn die zich bezighouden met gender en klimaat in Nederland, is in zichzelf een interessante uitkomst. Het laat zien dat het thema klimaat niet in eerste instantie vanuit een genderperspectief wordt bekeken wanneer het gaat om gendergelijkheid in Nederland.

Om dit thema toch te kunnen onderzoeken, is de respondenten daarom gevraagd naar hun persoonlijke visie op hoe de connectie tussen Gender en Klimaat in het Globale Zuiden al dan niet ook geldt voor de Nederlandse context vanuit hun expertise op het gebied van Gender & Klimaat. Een aantal respondenten geeft hierbij expliciet aan dat zij het moeilijk voor te stellen vinden hoe klimaatrampen in Nederland de genderongelijkheid in Nederland zou kunnen beïnvloeden. Dit is voor hen in de context van het Globale Zuiden wel erg duidelijk. Ook is er onderzocht wat de respondenten belangrijk achten binnen dit thema in een focus op Nederland. Daarnaast wordt er ingegaan op hoe zij de intersectie tussen klimaat en gender in het Globale Zuiden aan de kaak stellen in Nederland.

Het Globale Zuiden vs. Nederland

Wanneer de vraag gesteld wordt hoe men de connectie tussen gender en klimaat ziet, wordt er in de eerste plaats gesproken over de genderongelijkheid in het Globale Zuiden, waarbij vrouwen harder worden geraakt door klimaatverandering dan mannen. Er wordt gesteld dat vrouwen in het Globale Zuiden minder middelen hebben tot klimaatadaptatie en geen tot weinig inspraak hebben in klimaatbeleid. Wereldwijd is 80% van de mensen die ontheemd raakt door klimaat(verandering), vrouw en hebben vrouwen minder toegang tot informatie. Mede hierdoor hebben zij een grotere kans om getroffen te worden door een klimaatramp (Sanne, WECF). Ook hebben vrouwen minder landrechten, waardoor zij sneller kunnen worden verdreven van hun land (Sanne, WECF). Daarnaast hebben vrouwen een hogere kans om slachtoffer te worden van geweld in de context van klimaatverandering (Tara, Gender Concerns). Ook zijn het vaak vrouwen die afhankelijk zijn van natuurlijke hulpbronnen, die schaarser worden door klimaatverandering en is het moeilijker om toegang te krijgen tot educatie in de context van klimaatverandering. Ook heeft klimaatverandering invloed op meer kindhuwelijken (Tara, Gender Concerns).

Ook Gerdien Seegers (Plan International) stelt dat klimaatverandering effect heeft op alle projecten van Plan International. 'We kunnen er niet meer voor wegduiken.' Zo stelt ze dat vrouwen en kinderen in Bangladesh verdrinken bij overstromingen, 'omdat zij simpel[weg] nooit [hebben] leren zwemmen, omdat zij niet mogen zwemmen.' Plan International zet zich wereldwijd in voor 'een wereld waarin meisjes en jongens zich volledig kunnen ontwikkelen en dezelfde kansen en rechten hebben.' (Plan International, 2022). Gerdien maakt duidelijk dat de problematiek die er speelt in het Globale Zuiden versterkt zal worden door klimaatverandering, ook met betrekking op de genderongelijkheid.

Deze problematiek wordt niet of nauwelijks geabstraheerd naar de problematiek van Nederlandse vrouwen. Dit omdat de Nederlandse context van genderongelijkheid en maatschappelijke positie van vrouwen in Nederland sterk verschilt met die van vrouwen in het Globale Zuiden. Ook zit er een groot verschil in de mate waarin het Globale Zuiden en Nederland op dit moment worden geraakt door klimaatverandering. In het Globale Zuiden zijn de gevolgen van klimaatverandering op genderongelijkheid vandaag de dag duidelijk te zien, omdat dit gebied hard geraakt wordt door klimaatverandering. Gerdien stelt bijvoorbeeld dat ze het moeilijk voor te stellen vindt hoe klimaatverandering de genderongelijkheid in Nederland zal versterken, zoals al zichtbaar is in het Globale Zuiden.

De enige manier waarop de visie op de situatie tussen vrouwen in het Globale Zuiden en Nederlandse vrouwen overeenkomt, is de focus op het belang van meer vrouwen in invloedrijke en besluitvormende posities. Echter, op basis waarvan dit belangrijk wordt gevonden, verschilt wel sterk. De vrouwen in het Globale Zuiden worden gezien als mensen met de meeste kennis van het milieu, de aarde en het klimaat, waardoor zij worden gezien als *change agents*. Dit maakt dat hun stemmen moeten worden gehoord in besluitvorming en beleidsontwikkeling. De vrouwen worden gezien als de mensen die zorgtaken op zich nemen en veel kennis hebben van de natuur en hun leefomgeving. Ze zijn bronnen van kennis en verhalen die essentieel zijn in het maken van duurzaam klimaatbeleid. Echter, zij worden niet of nauwelijks gehoord (Minke, FFF). Ruth Richardson van International Network of Liberal Women (INLW) stelt dat vrouwen in het Globale Zuiden besluitvormende posities moeten innemen, omdat zij in hun dagelijkse realiteit de effecten van klimaatverandering het meeste voelen. Hun sociale positie zorgt dat zij meer kennis hebben over zaken die gaan over milieu en zij hier dus ook besluiten over zouden moeten kunnen nemen.

Ook Tara Berkhof (Gender Concerns) stelt dat vrouwen *agents of change* zijn. Gender Concerns heeft als belangrijkste doel het promoten van de participatie van vrouwen in alle niveaus van besluitvorming wereldwijd en vrouwen de capaciteiten te bieden om leiderschap te tonen in hun gemeenschap. In Nederland doen zij dit door middel van het stimuleren van vrouwen om zich verkiesbaar te stellen en het stimuleren van mensen om op een vrouw te stemmen in verkiezingstijd. Op internationaal niveau gaat het vooral over het stimuleren van vrouwen om leiderschapsposities in te nemen. Tara geeft aan dat vrouwen vaak op lokale schaal al veel bewerkstelligen, maar zij des ondanks niet op belangrijke besluitvormende posities terecht komen (Tara, Gender Concerns). Tara stelt dat het zonde is om de expertise en het netwerk van deze vrouwen niet te gebruiken op grotere schaal. Specifiek met betrekking tot klimaatverandering is het belangrijkste doel van Gender Concerns: 'that we want to promote female leadership in environmental decision-making, and then especially in high level decision-making.' Op deze manier kan er effectiever en productiever te werk worden gegaan, omdat het werk van vrouwen dat toch al gedaan wordt, grootschaliger wordt ingezet.

In Nederland wordt er vooral gefocust op het belang van meer 'vrouwelijke' kwaliteiten in besluitvorming, zoals zorg en empathie. De socialisering van vrouwen zou ervoor gezorgd hebben dat vrouwen meer van deze kwaliteiten hebben ontwikkeld. Deze kwaliteiten ontbreken momenteel in besluitvormingsprocessen van klimaatbeleid, wat een probleem is voor de oplossing van de klimaatcrisis. Tijdens het veldwerk wordt in een enkel geval gesteld dat het domineren van de mannelijke kwaliteiten in de huidige maatschappij, zoals de focus op economische groei, ervoor hebben gezorgd dat klimaatverandering op deze schaal heeft kunnen plaatsvinden. Ook hier wordt het belang van meer vrouwelijke eigenschappen in bestuur- en besluitvormende posities benadrukt.

Daarnaast wordt er gesteld dat vrouwen vaker zorgtaken op zich nemen, wat zou kunnen leiden tot meer ongelijkheid met betrekking tot klimaatverandering in Nederland. Gerdien laat weten dat 'vrouwen in het nadeel zijn, omdat zij ... zorgtaken hebben'. Ze stelt dat bij een grote ramp zoals een overstroming, waarbij meer zorgtaken komen kijken, het de verantwoordelijkheid van de vrouwen zal zijn deze taken op zich te nemen.

Bewustwording creëren

Een manier waarop de intersectie tussen gender en klimaat in Nederland wordt aangekaart, is het creëren van bewustwording in Nederland van het effect van klimaatverandering op de genderongelijkheid in het Globale Zuiden. Een organisatie die zich hiermee bezighoudt is Women Engage for a Common Future (WECF), een non-profit organisatie die zich wereldwijd inzet voor feministische oplossingen in de klimaatproblematiek met als doel een gezonde planeet en een gendergelijke wereld (Sanne, WECF). Sanne van de Voort doet binnen in deze organisatie 'advocacy werk' en is de NGO-vertegenwoordiger bij de 66^e Commission on the Status of Women (CSW) in 2022. Sanne (WECF) stelt dat er 'bewustwordingsevenementen' worden georganiseerd om onder jongeren en jonge feministen de connectie tussen gender en klimaat naar voren te brengen. Dit gaat over het effect van klimaatverandering op de genderongelijkheid in de gebieden waar klimaatverandering grote negatieve invloed heeft, zoals in het Globale Zuiden (Sanne, WECF).

Ook probeert deze organisatie de Nederlandse overheid te beïnvloeden naar een inclusief, intersectioneel en feministisch klimaatbeleid. Women Engage for a Common Future houdt zich bezig met 'het bewust maken van de rol van de Nederlandse overheid over de rol die wij als Nederland hebben in klimaatverandering en het ondersteunen van feministische organisaties.' (Sanne, WECF). Dit omdat het Nederlandse buitenlandse handelsbeleid en de mate waarin zij financiering toekennen

aan organisaties in het Globale Zuiden, invloed heeft op klimaatverandering en de positie van vrouwen. Dit onderschrijft Tara (Gender Concerns) wanneer ze stelt dat de Nederlandse overheid een grote rol heeft in het financieren van (kleine) organisaties die zich inzetten voor het betrekken van vrouwen in beleid. Ook Ruth (INLW) stelt dat de Nederlandse overheid een sleutelrol kan hebben bij de internationale oplossingen van klimaatverandering en de genderongelijkheid die hiermee gepaard gaat.

Ook Fossil Free Feminists (FFF) probeerde bij te dragen aan de bewustwording in Nederland van de genderdimensies op het gebied van klimaat, vertelt een lid van deze groep genaamd Minke van Oeffelt. Fossil Free Feminists is een subgroep van FossilVrij Nederland die vanuit een feministisch perspectief kijkt naar de problemen die bedrijven zoals Shell wereldwijd aanrichten. Door middel van hun anti-Shell campagnes, (die volgens Minke nooit helemaal van de grond zijn gekomen) brengt Fossil Free Feminists de connectie tussen genderongelijkheid en klimaat naar voren. 'Shell zelf zorgt natuurlijk voor klimaatverandering en ... vervuult heel veel landen. In de landen waar Shell werkt en voor klimaatverandering zorgt en vervuult, zijn het vaak de vrouwen die het hardst worden geraakt.' Binnen deze visie heeft Fossil Free Feminists kritiek op een campagne van Shell zelf die volgens Minke (FFF) aan *Pinkwashing* deed door zich in te zetten voor gelijke kansen in de techniek voor meisjes.

Daarnaast is deze organisatie aanwezig op demonstraties om de intersectie tussen gender en klimaat te laten zien. 'Bij de vrouwenrechtenmars waren we dan aanwezig in het klimaatblok en bij de klimaatmars zijn we aanwezig in het vrouwenrechtenblok. Dus om op die manier de boodschap uit te dragen' (Minke, FFF). Ook heeft Fossil Free Feminists discussieavonden georganiseerd over thema's uiteenlopend van internationale onderwerpen, zoals over hoe de inheemse bevolking in Canada omgaat met de natuur en wat hun relatie met natuur is, tot nationale onderwerpen zoals verkiezingen en Kick Out Zwarte Piet.

Representatie van vrouwen

Een volgende manier waarop klimaat wordt aangekaart in de Nederlandse context wordt door Sanne (WECF) duidelijk beschreven. Ze stelt 'dat klimaatverandering bestaande ongelijkheden versterkt ... en die ongelijkheden bestaan ook in Nederland. Kijk bijvoorbeeld naar de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het klimaatdebat, dus wie maakt de besluiten over ons Nederlandse klimaatbeleid.' Zo wordt er gesteld dat slechts 7% van de milieuportefeuilles bij ministers in Europa vrouw zijn. Sanne stelt dat enorme ondervertegenwoordiging is van vrouwen die zich bezighouden met milieuthema's, ook in Nederland. 'Als we de perspectieven van iedereen niet meenemen dan kom je nooit [tot] een eerlijke transitie.' (Sanne, WECF). De representatie van vrouwen in bestuurlijke en invloedrijke posities, wordt dus als belangrijk gezien. Ook geeft Gerdien (Plan International) het belang aan van meer vrouwen in VN-posities op het gebied van klimaat. Hier sluit Tara (Gender Concerns) zich bij aan wanneer ze vertelt dat Gender Concerns zich inzet voor meer vrouwen in de Nederlandse politiek en benadrukt dat deze representatie ook van belang is in de klimaatsector. Ruth (INLW) verklaart deze ondervertegenwoordiging van vrouwen met het feit dat vrouwen als minder capabel worden gezien dan mannen en niet de ruimte krijgen om 'mannenberoepen' te leren. Hierbij benadrukt ze dat vrouwen 'van een andere culturele afkomst' hier extra last van hebben.

Het stimuleren van een betere representatie van Nederlandse vrouwen binnen de klimaatsector is echter niet direct een punt op de agenda's van gendergelijkheidsorganisaties in het heden. De ondervertegenwoordiging van vrouwen wordt gezien als een probleem op alle terreinen van de Nederlandse maatschappij, niet slechts op het gebied van milieu. Zo zegt Jasper (Q4C) blij te

zijn met vrouwenquota. De representatie van vrouwen op hogere functies op besluitvormende posities in het veld van klimaat, is dus een onderdeel van een probleem van ondervertegenwoordiging van vrouwen op alle terreinen van de samenleving.

Het aankaarten van systemen

Een andere manier waarop gendergelijkheidsorganisaties bezig zijn met gender en klimaat is het plaatsen van het klimaatprobleem in een brede wereldwijde maatschappelijke context, welke aandacht besteedt aan onderling afhankelijke onderdrukkende systemen. Voorbeelden hiervan zijn kapitalisme, het patriarchaat, kolonialisme en klimaatonrecht. Antikapitalistische sentimenten worden geuit over het systeem waarin winstmaximalisatie het hoogste goed is, met de klimaatcrisis tot gevolg. Ook wordt de klimaatcrisis in verband gebracht met het patriarchaat. Binnen de patriarchale samenleving worden mannen en mannelijke eigenschappen boven vrouwen en vrouwelijke eigenschappen geplaatst. Er lijkt een tegenbeweging te ontstaan die zich afzet tegen deze systemen in de context van klimaatverandering. Soms worden deze waarden en ideologieën of een deel hiervan expliciet genoemd, zoals bij Women Engage for a Common Future, waarvan Sanne stelt dat het werk dat zij doen ecofeministisch is:

‘We noemen onszelf een ecofeministisch netwerk ..., omdat we ... de connectie tussen de onderdrukking [en ongelijkheid] van vrouwen heel erg gelijkwaardig zien ... met de uitbuiting van de natuur in een systeem, ... hoe de wereld nu in elkaar zit Dus daar zitten heel veel raakvlakken. Dus dat we ook tegelijkertijd al die ongelijkheden ... willen oplossen.’ (Sanne, WECF)

De ecofeministische auteur Plumwood (1993) legt het ecofeminisme uit als een stroming die zich verzet tegen de heersende westerse aannames dat enkel mannen rationale wezens zijn en vrouwen emotionele wezens die dicht bij de natuur staan. Mannen staan hierin boven de vrouw en boven de natuur. Deze tweedeling is de basis van waaruit zowel de natuur als de vrouw kunnen worden gezien als ondergeschikt aan de man en kan worden uitgebuit. Het ecofeminisme gaat hier tegenin (Alaimo 1994; Cuomo 1992; Holmes 2016; Plumwood 1993; Warren 1997).

Ook Di Chiro (2017) maakt deze connectie in haar artikel ‘Welcome to the white (m)Anthropocene? A feminist-environmentalist critique’, aangevuld met een expliciet intersectioneel perspectief op klimaatproblematiek. Ze stelt dat het antropoceen, het tijdperk dat onomkeerbaar beïnvloed is door de mens, vooral beïnvloed (en verwoest) is door de personen die tot nu toe aan de macht zijn geweest. Dit is de witte westerse man, vandaar de centrale term in haar werk: *white (m)anthropocene*. Met deze term laat ze zien dat genderongelijkheid, racisme en ongelijkheid tussen het globale noorden en zuiden met elkaar in verband staan (Di Chiro 2017). Deze visie komt terug bij een aantal gesproken respondenten.

Soms worden bovengenoemde waarden impliciet aangegeven door het ingaan tegen Shell. Dit gebeurt bijvoorbeeld binnen Fossil Free Feminists. Zo vertelt Minke (FFF):

‘Wat vooral heel erg aanstootgevend was, is dat Shell zelf natuurlijk voor klimaatverandering [zorgt] en Shell vervuult heel veel landen. En in [die] landen ... zijn het vaak de vrouwen die het hardst worden geraakt. Dat is een beetje het feministisch perspectief van hoe we moeten een tegengeluid laten horen, van kijk: vrouwen worden gewoon harder geraakt door klimaatverandering.’ (Minke, FFF).

Ook Jasper (Q4C) ziet een verband met grote industrieën, zoals Bol.com en Shell, en de uitbuiting van de aarde vanuit een patriarchale oorzaak. Jasper stelt: 'Het zijn nog steeds witte mannen aan de top van het bedrijfsleven, van de vervuilende sectoren en van overheden. Eeuwenlang is het al zo geweest. Met meedogenloze verwoesting en vervuiling en het weggagen van inheemse volken tot gevolg.' Ook Gerdien (Plan International) geeft aan dat neo-liberaal beleid ervoor heeft gezorgd dat Nederland sterk achter loopt op het gebied van duurzame ontwikkeling en de komende generaties hiervan de dupe zullen zijn.

De connectie die gemaakt wordt tussen de klimaatcrisis en het patriarchaat en het neoliberale beleid dat hieruit voortkomt, is bijvoorbeeld te zien in de borden die zijn gemaakt bij de protestbordenavond die Atria samen met ActionAid heeft georganiseerd. Deze werden gemaakt voor de Klimaatmars 2021 te Amsterdam. Er werd meegelopen met het blok: 'No Climate justice without Gender justice'. Dit blok is in zichzelf een voorbeeld van hoe genderrechtvaardigheid en klimaatrechtvaardigheid verbonden worden met elkaar. Voorbeelden van teksten op de borden die er gemaakt zijn luiden: 'Planet over profit (met middelvingers in de vorm van het Shell-logo) en 'Destroy the Patriarchy not the Planet'. Deze teksten illustreren het verband met klimaatverandering en het patriarchaat en grote bedrijven zoals Shell.

Bovenstaande ideologieën, zoals anti-kapitalisme en anti-patriarchaat, kenmerken zich door een roep naar een drastische verandering in de maatschappij en beleid, waarin solidariteit, een intersectioneel feministisch perspectief en klimaatrechtvaardigheid belangrijk worden. Klimaatrechtvaardigheid wordt door Jasper (Q4C) uitgelegd door middel van de vraag: 'Hoe kunnen we de gevolgen van de klimaat- en ecologische crisis gelijkwaardig verdelen over de samenleving en de wereld?'. Jasper stelt dat juist degenen die het hardst getroffen worden door de klimaatcrisis, zoals vrouwen, jongeren en kinderen, een stem moeten krijgen in het debat en stelt dat Nederland een grotere verantwoordelijkheid heeft dan andere landen in het oplossen van de crisis. Ook stelt Jasper dat klimaatrechtvaardigheid gaat over het rechtvaardig berechten van de grootste vervuilers die schuldig zijn aan het schaden van het milieu en betrokken 'gemeenschappen aan de andere kant van de wereld.'

De oplossing van deze ongelijke systemen wordt dan ook gezien in waarden die ingaan tegen het huidige systeem. Sanne (WECF) stelt dat er gekeken moet worden naar feministische oplossingen, wat inhoudt: 'oplossingen geleid door vrouwen die ook de positie van vrouwen en andere onderdrukte groepen en gemarginaliseerde groepen vooropstellen.' Jasper (Q4C) geeft aan dat we niet dezelfde witte mannen die het probleem hebben veroorzaakt, het moeten laten oplossen en dat er meer ruimte moet komen voor vrouwelijke, inheemse en queer krachten. Zij hebben de kennis over wat de klimaatcrisis nu nodig heeft.

3.3. Ontwikkelingen binnen Gender en Klimaat

Wanneer de bevindingen uit het verleden en het heden worden bekeken, lijken er een aantal verschillen te zitten in de redenen voor en manieren van het aanpakken van het thema Gender & Klimaat en de invulling van het thema vroeger en nu.

Ten eerste vindt er door de jaren heen een verschuiving plaats van de geografische focus van gendergelijkheidsorganisaties. De organisaties in de jaren 90 houden zich bezig met de rechten van Nederlandse vrouwen op het gebied van klimaat. Dit deden ze bijvoorbeeld door te pleiten voor onderzoek naar het effect van schadelijke stoffen op vrouwen en het opkomen voor betere infrastructuur zodat milieuvriendelijk leven en vrouwenemancipatie in de vorm van meer financiële onafhankelijkheid samen kunnen gaan. Hiernaast werd ook gefocust op genderongelijkheid in het Globale Zuiden in de context van klimaatverandering. Begin 21^e eeuw wordt de focus op de Nederlandse context minder en komt er meer accent te liggen op het Globale Zuiden. Heden ten dage is deze verschuiving nog sterker, met weinig tot geen aandacht voor genderongelijkheid in Nederland in de context van klimaat(verandering).

Ten tweede verschuift ook de inhoudelijke focus van de organisaties door de jaren heen. In de jaren 90 gaat het bij de organisaties met name over het samengaan van nationaal emancipatiebeleid en milieubeleid, waar het begin 21^e eeuw in nationale context gaat over internationale klimaatproblematiek, zoals internationaal handelsbeleid. Inmiddels is de internationale klimaatproblematiek het prominente aandachtsgebied binnen gendergelijkheidsorganisaties in Nederland. Aan de andere kant wordt de internationale focus nu niet meer enkel gericht op vrouwen, waar dit begin 21^e eeuw wel werd gedaan. Deze focus op vrouwenemancipatie is verschoven naar het belang van een intersectioneel feministisch perspectief, welke inclusief probeert te zijn voor verschillende identiteiten en oog heeft voor diverse factoren die meespelen in genderongelijkheid, zoals klasse en etniciteit.

Daarnaast is de kijk op gender veranderd. In het verleden wordt de term gender niet genoemd en gaat het voornamelijk over vrouwen, bijvoorbeeld over vrouwenrechten en -emancipatie. Als logisch gevolg definieerden de organisaties zich dan ook als vrouwenorganisaties. In het heden wordt gender wel vaak genoemd, waarbij het bij de organisaties gaat om gendergelijkheid. Echter, in de praktijk blijkt het tevens vaak over vrouwenrechten te gaan wanneer er gesproken wordt over gendergelijkheid. Wel is er naast het streven naar gelijkheid een ander belangrijk begrip bijgekomen: rechtvaardigheid. Hierbij gaat het niet enkel over gender, maar over het opkomen voor rechtvaardigheid voor alle gemarginaliseerde groepen binnen verschillende systemen, zoals systemen van racisme en scheve Noord-Zuid verhoudingen. Hierin komt het belang van intersectionaliteit naar voren, welke in het verleden niet expliciet werd genoemd en waar ook minder aandacht aan werd besteed.

Tot slot is een verandering te zien in de visie op verantwoordelijkheid. De focus lag in de jaren 90 op de verantwoordelijkheid en de rol van het individu en de persoonlijke ervaring van vrouwen in de context van milieu en milieuvriendelijk leven. Dit is verschoven naar een beeld dat meer gaat over het aanpakken van ongelijke wereldwijde systemen, zoals het patriarchaat en het kapitalisme. In het heden ligt er dus minder focus op persoonlijke verantwoordelijkheid en meer op het probleem van het collectieve systeem.

4. Conclusie

Concluderend zijn er een aantal redenen en manieren te vinden waarom en hoe Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties zich bezighouden met het thema gender en klimaat. De reden voor organisaties om zich bezig te houden met dit thema ligt in de periode van 1990 tot 2000 vooral in de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, voornamelijk de mindere economische onafhankelijkheid van Nederlandse vrouwen tegenover die van mannen. Dit wordt gedaan in het kader van algemene vrouwenemancipatie op ieder vlak van de maatschappij. Ook de genderongelijkheid in het Globale Zuiden wordt aangekaart. Hierin gaat het vooral het effect van klimaatproblemen op vrouwen in het Globale Zuiden, omdat zij hier het meeste last van hebben. De manieren waarop Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties dit aankaarten is het opkomen voor vrouwenemancipatie en de rol en verantwoordelijkheid van vrouwen in de context van milieuproblematiek (nationaal en internationaal) aan de kaak stellen.

Sinds het begin van de 21e eeuw is voor Nederlandse gendergelijkheidsorganisaties die zich bezighouden met klimaat de voornaamste reden de genderongelijkheid in het Globale Zuiden in de context van klimaatverandering, die vrouwen in het Globale Zuiden harder raakt dan mannen. Ook is de terminologie van de jaren 90 veranderd van emancipatie naar klimaatrechtvaardigheid en genderrechtvaardigheid, en van milieu en duurzame ontwikkeling naar klimaatverandering en -crisis. Deze verschuiving lijkt in lijn te zijn met een bredere maatschappelijke context. Zo wordt er binnen feministische bewegingen steeds meer gepleit voor een intersectioneel perspectief en wordt getracht de klimaatbeweging inclusiever te maken.

De manieren waarop organisaties vandaag de dag genderongelijkheid in de context van klimaatproblematiek aankaarten, is door bewustwording te creëren, op te komen voor de rechten van vrouwen in het Globale Zuiden, het aankaarten van een te lage representatie van vrouwen in besluitvormende posities binnen milieubeleid en dit te verbinden met verschillende onderdrukkende systemen die in verband staan met elkaar.

Daarnaast vindt er door de jaren heen een ontwikkeling plaats in de focus van gendergelijkheidsorganisaties. Waar gendergelijkheidsorganisaties die zich met klimaat bezighouden in Nederland makkelijk te vinden zijn in de jaren 90, is het moeilijk organisaties te vinden die dit in het heden aan de kaak stellen. Dit laat zien dat het thema gender en klimaat in Nederland vandaag de dag minder wordt behandeld dan in het verleden, wat zou kunnen komen door een verandering in visie binnen de maatschappij met betrekking tot het belang van dit onderwerp. Ook verschuift de focus van gendergelijkheidsorganisaties van nationaal én internationaal naar voornamelijk internationaal. Deze verandering zou kunnen komen door het feit dat er steeds meer het beeld heerst dat vrouwenemancipatie in Nederland al erg ver is en het daarom niet meer nodig is om gendermainstreaming in alle sectoren toe te passen. Ook de visie van de overheid op dit onderwerp is van grote invloed gebleken. Vroeger werden er door de Nederlandse overheid subsidies aan organisaties gegeven om hun milieubeleid te evalueren vanuit een genderperspectief. Vandaag de dag is dit, zover is onderzocht, niet meer het geval. De vermindering in subsidie voor, belangstelling voor en kennis van het thema Gender en Klimaat in Nederland lijken elkaar in de hand te werken. Met dit onderzoek is getracht in elk geval de belangstelling aan te wakkeren bij een breder publiek, in de hoop verder onderzoek en subsidie naar dit thema aan te sporen.

5. Discussie

Zoals in hoofdstuk 1 naar voren komt, zijn niet alle zoektermen meegenomen in de inventarisatie van de bronnen in het archief van Atria. Dit heeft de uitkomsten van het onderzoek kunnen beïnvloeden. Het is daarom van belang in te zien dat deze bevindingen niet volledig zijn en wellicht in een bepaalde richting zijn gestuurd. Dit betekent echter niet dat deze bevindingen niet waardevol zijn. De bevindingen zoals deze in dit onderzoek naar voren komen, geven namelijk wel antwoord op de hoofdvraag. Meer bronnenonderzoek zou dit antwoord verder kunnen uitbreiden, waardoor er een breder en completer beeld ontstaat van hoe het thema Gender en Klimaat in Nederland er uit zag en om de ontwikkelingen in de intersecties tussen gender en klimaat verder in kaart te brengen. Dit zou zowel gedaan kunnen worden vanuit de lens van gendergelijkheidsorganisaties, zoals het in dit onderzoek centraal stond, als vanuit andere perspectieven, zoals milieuorganisaties.

Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn te ontdekken op welke manieren nationaal milieubeleid de genderongelijkheid in Nederland vandaag de dag beïnvloedt. Ook zou er net als in eind 20^e eeuw onderzoek gedaan kunnen worden naar hoe milieuvriendelijk leven effect heeft op mensen met verschillende genders, specifiek op het gebied van zorg-werk verdeling en economische zelfstandigheid. Daarnaast zouden de effecten van klimaatverandering op de Nederlandse genderongelijkheid verder onderzocht moeten worden, aangezien hier nog weinig kennis over is. Specifiek de effecten van de huidige stijgende gasprijzen op de genderongelijkheid in Nederland, is een belangrijk thema. Natuurlijk is het, zoals in de jaren 90 al werd aangegeven, ook van groot belang onderzoek te doen naar de effecten van schadelijke stoffen op mensen met verschillende seksen. Nog steeds is dit een onderbelicht onderwerp.

6. Literatuurlijst

Literatuur

- Alaimo, Stacy. 1994. "Cyborg and Ecofeminist Interventions: Challenges for an Environmental Feminism." *Feminist Studies* 20, nr. 1 (lente): 133-152. <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.2307/3178438>.
- Atria. 2020a. "Factsheet - Gender en klimaatverandering." Geraadpleegd op 14 september 2021. <https://prod-cdn.atria.nl/wp-content/uploads/2020/02/11161551/Online-versie-Factsheet-gender-en-klimaatverandering-definitief.pdf>.
- . 2020b. "Burgers in een duurzame samenleving." Geraadpleegd op 23 januari 2022. <https://hdl.handle.net/11653/book75860>.
- . 2020c. "Archief Emancipatieraad 1981-1997." Geraadpleegd op 19 januari 2022. <https://collectie.atria.nl/archives/item/441301-archief-emancipatieraad-1981-1997?offset=11>.
- . 2020d. "Bijeenkomst 'milieudebat voor vrouwen' georganiseerd door het Instituut voor Publiek en Politiek. 1998." Geraadpleegd op 19 januari 2022. <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/293206-bijeenkomst-milieudebat-voor-vrouwen-georganiseerd-door-het-instituut-voor-publiek-en-politiek-1998?offset=2>.
- . 2020e. "Tiyé International newsletter (2007), februari." Geraadpleegd op 19 januari 2022. <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/375717-tiye-international-newsletter-2007-februari?offset=5>.
- . 2020f. "DO Koerier (2005), 3 (sept)." Geraadpleegd op 31 januari 2022. <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/400686-redirectie?&back=401162>.
- Cuomo, Christine J. 1992. "Unravelling the Problems in Ecofeminism." *Environmental Ethics* 14(4): 351-363. https://www-pdcnet-org.ru.idm.oclc.org/collection/authorizedshow?id=enviroethics_1992_0014_0004_0351_0363&file_type=pdf&page=1.
- Di Chiro, Giovanna. 2017. "Welcome to the white (m)Anthropocene? A feminist-environmentalist critique." In *Routledge handbook of gender and environment*, geëdit door Sherilyn MacGregor, 487-505. Londen, New York: Routledge.
- Dwyer, Emily en Lana Woolf. 2018. "Down by the river." Oxfam – Australia. https://www.edgeeffect.org/wp-content/uploads/2018/02/Down-By-The-River_Web.pdf.
- European Commission. "Tiyé International." Geraadpleegd op 19 januari 2022. https://ec.europa.eu/justice/grants/results/daphne-toolkit/content/tiye-international_en.
- Holmes, Christina. 2016. "Ecofeminism." *Australian Feminist Studies* 31(87): 111-113. <https://doi.org/10.1080/08164649.2016.1175054>.
- Plan International. 2022. "Girls first." Geraadpleegd op 23 januari 2022. <https://www.planinternational.nl/>.
- Plumwood, Val. 1993. "Feminism and Ecofeminism." In *Feminism and the Mastery of Nature*, 19-40. Londen, New York: Routledge.
- Richardson, Diane. 2015. "Conceptualizing Gender." In *Introducing Gender and Women's Studies*, geëdit door Victoria Robinson en Diane Richardson, 1-20. Londen: Palgrave.
- Scott, Joan W. 2010. "Gender Still a Useful Category of Analysis?" In *Diogenes*, 7-14.

- Tuana, Nancy. 2019. "Climate Apartheid: The Forgetting of Race in the Anthropocene." In *Critical Philosophy of Race*, 7(1): 1-31.
- Warren, Karen J. 1997. *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*. Indiana: Indiana University Press.
- Whyte, Kyle P. 2017. "Is it Colonial Déjà Vu? Indigenous Peoples and Climate Injustice." In *Humanities for the environment: Integrating knowledges, forging new constellations of practice*, geëdit door Joni Adamson, Michael Davis en Hsinya Huang, 88-104. Londen: Earthscan Publications.

Archiefstukken

- Aktie Strohalm. 1994. "Emancipatie door een milieuvriendelijke fiscus?" Vindplaats - Map: Milieu 1995. <https://hdl.handle.net/11653/book59941>.
- Emancipatieraad. 1990. "Advies Nationaal Milieubeleidsplan en emancipatie." Vindplaats - Map: Milieu 1990. <https://hdl.handle.net/11653/book11582?index=3>.
- . 1993a. "Fietsen op vals plat." Vindplaats - Map: Emancipatieraad 1993 (NED 1L 1993). <https://hdl.handle.net/11653/book45998>.
- . 1993b. "Demarrage: evaluatie derde periode emancipatieraad." Vindplaats - Map: Emancipatieraad 1993 (NED 1L 1993). <https://hdl.handle.net/11653/book43907?index=2>.
- . 1993c. "Adviesbrief: 'Emancipatoir Mobiliteitsbeleid' Adviesraad van de regering voor het emancipatiebeleid." Vindplaats - Map: Emancipatieraad 1993 (NED 1L 1993).
- Instituut voor Publiek en Politiek. 1996. "Vrouwen toetsen het leefmilieu." Vindplaats: Map: Milieu 1995-1996.
- Landelijk Milieu Overleg. 1994. "Over daadkracht gesproken." Vindplaats: NED 9 1994 – B. <https://hdl.handle.net/11653/book50794>.
- Laissy, Ana Paula, Ritt Bjerregaard, Monique Minaca, Christine Booth, Thivsi, Ekmetzougjou. 1998. "Vrouwen van Europa: de dossiers (1998)." <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/333156-vrouwen-en-duurzame-ontwikkeling-werken-aan-de-kwaliteit-van-ons-leven-themanummer?offset=>.
- Milieudefensie. 1992. "Goed voor emancipatie en een schonere wereld." Vindplaats - Map: Milieu 1992. <https://hdl.handle.net/11653/art208465>.
- Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. 1990. "Persbericht." Vindplaats - Map: Milieu 1990 (NED 8 1990).
- Nederlandse Vrouwen Raad. 1997. "Emancipatie-effecttoets op een studie naar de vergroening van het belastingstelsel." Vindplaats - Map: Milieu 1997- 1998). <https://hdl.handle.net/11653/book68407>.
- . 1998. "Burgers in een duurzame samenleving." Vindplaats – NED 72 1998 – C. <https://hdl.handle.net/11653/book75860>.
- . 2005. "DO Koerier, Met het oog op de toekomst!" <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/400686-do-koerier-2005-3-sept?offset=60>.
- . 2007. "Verslag Interactieve middag Energie." <https://hdl.handle.net/11653/book99012>.
- Nederlandse Vrouwen Raad, Commissie Duurzame Ontwikkeling. 2003. "Verslag Nationaal Traject, Vrouwen voor Water." <https://collectie.atria.nl/bibliotheek/item/250671-verslag-nationaal-traject?offset=8>.
- Stichting Milieukwartet. 1995. "Vrouwen, milieu en emancipatie." Vindplaats: NED 23 1995 – C. <https://hdl.handle.net/11653/book59246>.

- - - . 1997. "Stichting Milieukwartet brief (ondersteuningscentrum vrouw en milieu)." Vindplaats - Map: Milieu 1997- 1998.
- - - . 1997/1998. "Bewust eten loont." Vindplaats - Map: Milieu 1997- 1998.
- Tiye International. 2009. "Nieuwsbrief Duurzaam de Deur Uit – Act local, think global." <https://hdl.handle.net/11653/per607923?index=5>.
- Tiye International. 2010. "Nieuwsbrief Duurzaam de Deur Uit – Invloed op lokaal duurzaamheidsbeleid." <https://hdl.handle.net/11653/per607923?index=4>.
- VMO-brief. 1995. "Afval (themanummer)." <https://hdl.handle.net/11653/art215613>.

7. Bijlagen

7.1. Zoektermen

Zoektermen	Thesaurus
Agrarisch	en Milieu
Besparen	en Duurzame ontwikkeling
Besparing	
Biodiversiteit	
Biologisch	en Duurzame ontwikkeling
Club van Rome	
Dieren	
Duurzaamheid	
Duurzaamheidsdebat	
Duurzame ontwikkeling	en Milieu
Ecofeminisme	
Ecologie	
Ecologisch	
Elektriciteit	
Energiegebruik	
Energietransitie	
Energieverbruik	
Grondstoffen	
Huishouden	Duurzaam
Klimaat	
Klimaatactivisme	
Klimaatconferentie	
Klimaatcrisis	
Klimaatmars	
Klimaatneutrale	
Klimaatprobleem	
Klimaatproblematiek	
Klimaatrechtvaardigheid	
Klimaatverandering	
Klimaatveranderingen	
Klimaatvraagstuk	
Klimaatwetgeving	
Landbouw	
Milieuaangelegenheden	
Milieadvies	
Milieubeheer	
Milieubeleid	
Milieubeleidsplan	
Milieubeleidsvoornemens	
Milieubewust	
Milieubewuster	
Milieucommunicatie	
Milieuconferentie	

Milieudag	
Milieudebat	
Milieudefensie	
Milieudeskundige	
Milieudienst	
Milieudiscussie	
Milieudoelstellingen	
Milieukundige	
Milieukwartet	
Milieuorganisaties	
Milieu participatie	
Milieu probleem	
Milieu problematiek	
Milieu problemen	
Milieusparend	
Milieu telefoon	
Milieu verantwoorde	
Milieu vervuilende	
Milieu vervuiling	
Milieu voornemens	
Milieu vriendelijk	
Milieu zaken	
Natuur ramp	
Platteland	
Plattelands vrouwen	
Ruimtelijke ordening	
Theologie	
Verkeer	
Water	
Wonen	